

Тетяна Вайдайчук – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка.

Коло наукових інтересів: історія української мови, проблеми етно-глотогенезу.

✉ t.vydaichuk@kubg.edu.ua

id <https://orcid.org/0000-0001-7290-0006>

УДК 811.161.2(091):37.016

<https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-2-48-63>

АСПЕКТИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Анотація. Стаття присвячена аналізу фактів історії української мови, які сприятимуть формуванню національної ідентичності та історичної пам'яті в школярів під час вивчення української мови, а саме: формуванню знань про витoki живої розмовної української мови, про становлення і розвиток писемної літературної мови, про пам'ятки української мови і писемності, про ентоніми щодо українців як засіб політичної та національної ідентифікації, про українську мову на мовній карті світу, про факти лінгвоциду української мови, про правовий статус державної мови в Україні.

У дослідженні визначено причини необхідності введення історико-лінгвістичного складника у шкільну програму з вивчення української мови.

Провідною ідеєю статті є думка про те, що історія будь-якої мови завжди є етнополітичним питанням, адже мова є основною етнічною ознакою; мова об'єднує народ, відрізняє його від інших народів, навіть близькоспоріднених; спільність мови, культури, національного світогляду, самосвідомості утворюється поступово і разом із мовою є суттєвими ознаками нації. Але відсутність глибоких фахових знань, брак дослідницького досвіду, невміння оперувати історичними фактами і джерелами, нехтування загальноновизнаними історико-лінгвістичними догмами призводить до маніпуляцій, до появи «казкових і міфічних» уявлень про історію народу і його мови. Привертання уваги школярів до важливих і вагомих аспектів походження та розвитку української мови, історії її функціонування (не завжди вільного) є запорукою свідомого і критичного ставлення до національної історії, сприяє формуванню національної ідентичності та патріотизму.

Стаття міждисциплінарного лінгводидактичного, історико-лінгвістичного та соціолінгвістичного спрямування; її завданням є допомога вчителю української мови у поясненні фактів історичного минулого української мови.

Ключові слова: українська мова, історія української мови, лінгводидактика, національна ідентичність, історична пам'ять, вивчення української мови у школі.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Проблема історії будь-якої мови завжди є етнополітичним питанням, адже мова є основною етнічною ознакою. мова об'єднує народ, відрізняє його від інших народів, навіть близькоспоріднених. Спільність мови, культури, національного світогляду, самосвідомості утворюється поступово і разом із мовою є суттєвими ознаками нації. Тому дуже важливо через розуміння історії становлення рідної мови, знання фактів її розвитку формувати в молодого покоління школярів національну ідентичність та історичну пам'ять.

Нині над висвітленням проблем походження українців і української мови працюють письменники, літературознавці, журналісти, краєзнавці. Їхнє прагнення піднести престиж усього українського зрозуміле. Але відсутність глибоких фахових знань, брак дослідницького досвіду, невміння оперувати історичними фактами і джерелами, нехтування загальнонавчаними історико-лінгвістичними догмами призводить до появи «казкових і міфічних уявлень про історію нашого народу і його мови» (Півторак, 2014 а, с. 9).

Ще більш гостро це питання постало в часи активної фази війни Росії проти України. Недарма для політичних, культурних, наукових та навіть військових кіл РФ дуже важливим є «захист» світового освітнього та наукового простору від неприпустимих для них уявлень про те, що українська мова, культура, література, історія є виявами окремого від Росії етнополітичного життя, самодостатнього та такого, що має власну історію. Аргументом нині можуть бути факти інформаційного та академічного просування саме російського імперського погляду на розвиток східнослов'янських мов, де саме російській мові відведено місце, як вони стверджують, «старшого брата» чи «одного народу». Таку інформацію школярам найлегше знайти нині в мережі інтернет. Ті, хто мало знають про історію рідної мови, сприймають таку інформацію за істину. Свідченням цього є беззастережна поширена думка, що українська мова починається від праць Івана Котляревського та творчості Тараса Шевченка.

Кілька років тому ми провели експрес-анкетування молодих людей 16–17-ти років. Ним було охоплено студентів-першокурсників окремих спеціальностей Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка, учнів 11 класів Українського коледжу імені В. О. Сухомлинського (м. Київ) і НВК «Димерська гімназія» (Вишгородський район Київської області). Анкети містили питання про час та обставини виникнення української літературної мови. Анкетування виявило, що переважна кількість респондентів переконала: 1) до І. Котляревського та Т. Шевченка в Україні не існувало традиції літературної мови; 2) українська мова веде свій початок від XIX ст.; 3) українці до того користувалися або «церковною» мовою, або російською, або були неписьменними (Видайчук, 2017).

Привертання уваги школярів до важливих і вагомих аспектів походження та розвитку української мови, історії її функціонування (не завжди вільного) є запорукою формування національної ідентичності та патріотизму. «Якщо ж певний народ тривалий час не мав своєї державності, перебував у колоніальному чи напівколоніальному становищі, то колоніалізатори (а вони в усьому світі однакові), як правило, намагаються всіма силами знищити усвідомлення корінним населенням власної ідентичності, виховати в нього почуття меншовартості сфальсифікувати його історію, очорнити її героїв, заборонити й знищити його мову. Коли ж такому народові вдавалося позбутися колоніального ярма, тоді швидко і бурхливо пробуджувалася його національна свідомість, зростала зацікавленість своїм минулим, без якого важко уявити майбутнє, а для державотворчих процесів надійним дороговказом ставала власна історія, очищена від закостенілих ідеологічних догм і політичних спекуляцій» (Півторак, 2014а, с. 8–9). Тому про історію рідної мови потрібно говорити з учнями на уроках детально, предметно та фахово. Це забезпечить спільноту від спекуляцій на тему мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми, що розглядається у статті та означення аспектів загальної проблеми, яким присвячена стаття. З огляду на те, що стаття має міждисциплінарний характер (лінгводидактичний та історико-лінгвістичний), під час підготовки публікації було взято до уваги провідні дослідження двох гуманітарних галузей.

Беззаперечну освітню цінність вивчення історико-лінгвістичних фактів рідної мови констатували такі філологи: С. Єрмоленко, Л. Мацько (Єрмоленко, 2007; Єрмоленко, Мацько, 1994), Л. Довбня (Довбня, 2013), О. Потапенко, (Потапенко, 2017). Педагоги О. Семенов, Л. Базиль (Семенов, Базиль, 2008), М. Пентилюк, А. Нікітіна, О. Горошкіна (Пентилюк, Нікітіна, Горошкіна, 2004) в аналізованих фактах історії мови вбачають краєзнавчий, українознавчий та етнокультурологічний складник освітнього процесу. Соціолінгвістичні аспекти побутування української мови, у тому числі в радянській школі, висвітлені в праці під загальною редакцією Л. Масенко (Масенко, 2005). У монографії О. Казакевич встановлено зв'язок між мовою та формуванням національної ідентичності (Казакевич, 2018). У дослідженні В. Селезньова розкрито суть «мовних війн» (Селезньов, 2016).

Не зважаючи на це в українській лінгводидактиці немає вичерпної теорії, методики та практики щодо опрацювання в освітньому процесі фактів історії рідної мови та фактів лінгвоциду. Ми вже почали звертати увагу науковій спільноті та пропонували певні шляхи виходу з цієї ситуації (Видайчук, 2015; Видайчук, 2017, Видайчук 2021), проте у цій статті здійснимо ще одну спробу.

Мета статті – наведення та аналіз фактів історико-лінгвістичного характеру, які розкривають окремі аспекти походження українського народу та його мови, літературного варіанту української мови, назв української мови, пам'яток української писемності, «скорботних дат» у її розвитку як фактів лінгвоциду, що допоможе вчителю української мови сформувати у своїх учнів через мовну історію українську ідентичність та історичну пам'ять.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Наше сьогодні ще раз доводить, що питання мови є етнополітичними, бо мова – це етнічна ознака. Першим аргументом, яким росіяни виправдовують свою військову агресію, є захист російськомовних. Маємо розуміти, що йдеться, найперше, про викорінення усього українського, починаючи з мови. Нині російські війська на окупованих територіях знищують шкільні підручники української мови, української літератури, української історії. У бібліотеках на тимчасово окупованих територіях (станом на 30 квітня 2022 року) Луганської, Донецької, Херсонської областей почалися вилучення української навчальної та художньої продукції, яка не містить постулатів кремлівської пропаганди; на цих же територіях Російська Федерація прагне відновити освітній процес саме російською мовою. Подібні намагання спостерігались у Чернігівській, Сумській, Харківській областях, а також на півночі Київщини у березні 2022 року. Це ще раз доводить, що українська мова є провідною національною та державною ознакою, а її вилучення – один із виявів нищення державності та ідентичності. Саме тому в освітньому процесі, окрім вивчення фонетики, лексики, граматики рідної мови, окрім формування компетентного та майстерного користування нею, варто звертати увагу на факти історії мови, особливості її становлення та розвитку, моменти російського імперського лінгвоциду. Сьогодні Україна перекоонує, що оминати цього питання неможна, адже в молодого покоління треба формувати знання про природний неперервний самостійний розвиток української мови в праслов'янському лоні серед сім'ї інших слов'янських мов. Такі знання допоможуть бути стійкими й абсолютно критично налаштованими до наявних нині, у ситуації реальної та інформаційної війни, фейкових «вкидів» про те, що української мови як такої не існує, про те, що вона – діалект російської мови, який утворився під впливом польської, про те, що вона з'явилася в XIX ст. завдяки Іванові Котляревському та Тарасові Шевченку або разом з Україною завдяки більшовику Леніну.

Перед учителем української мови стоїть непросте завдання пояснити факти мовного минулого. При розкритті генези української мови варто розрізнити історію живої розмовної української мови та історію літературної писемної української мови.

Жива українська мова (та, якою говорить народ) повставала від VI ст. із праслов'янської мови, точніше з таких її східнослов'янських діалектів, як Києво-Поліський та Галицько-Подільський (тобто мови таких східнослов'янських племен, як поляни, древляни та сіверяни). У своїх основних рисах вона сформувалася до XVI ст. (Шевельов, 1996). (див. Рис. 1). Але як динамічна

система вона розвивається постійно і розвиватиметься в майбутньому. У науковій славістиці немає жодних сумнівів щодо цього.

Періодизація розвитку української літературної мови представлена у чотирьох основних періодах, виокремлених лише за зовнішніми загальнокультурними та історичними фактами (так званий «джерельний підхід»), що не буде важким для сприйняття, розуміння і засвоєння, вона ґрунтується на характері писемних фіксацій (Шевельов, 2002). «Джерельний» підхід Ю. Шевельова пропонує такі періоди:

1) протоукраїнський період VII – XI ст. (час до прийняття писемності, коли мова існувала у вигляді живомовних діалектів, а писемних джерел, написаних носіями мови, ще не було, науковці для його реконструкції використовують прийоми та методи порівняльно-історичного мовознавства);

2) давньоукраїнський період XI – XIV ст. (час прийняття писемності, появи значної кількості писемних пам'яток, які започаткували писемно-літературну традицію, пам'яток, які фіксують риси тогочасної української мови);

3) староукраїнський (середньоукраїнський) період із такими підперіодами:

- ранній – XV–XVI ст. (час, коли типологічно українська мова виконувала функцію офіційної у Литовсько-Польському князівстві, коли зароджувалася так звана «актова мова»);
- середній – середина XVI – перші роки XVIII ст. (час створення Пересопницького Євангелія, переклад якого демонструє взаємодію народно-розмовних і книжних елементів української літературно-писемної мови XVI ст.; час розвитку науково-практичних жанрів у філології, філософії, гомілетичі, медицині; час розквіту «актової мови»);
- пізній – XVIII ст. (час, коли в писемних джерелах почала фіксуватися мішанина української та російської мов у різних пропорціях через перші утиски української мови з боку Російської імперії);

4) новоукраїнський період – від виходу «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.) до сьогодення (період розвитку української літературної мови виключно на народно-розмовній основі, розвою різних жанрів функціональних стилів). (див. Рис. 1).

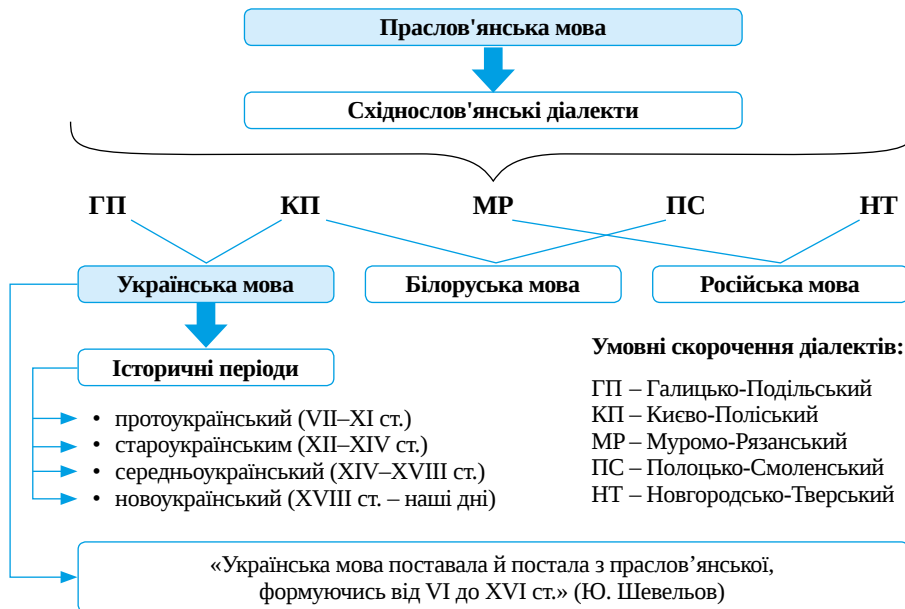

Рис. 1. Становлення східнослов'янських мов (за Ю. Шевельовим).

В українському мовознавстві існують й альтернативні періодизації історії мови. Вони прив'язані до конкретних змін у мовній системі. Тому видаватимуться занадто складними для розгляду та вивчення в школі. До того ж наведення кількох періодизацій водночас призведе до нечіткого усвідомлення мовної історії рідного народу, адже й учителі, й учні володіють недостатньою базою історико-лінгвістичних знань задля критичного їх осмислення.

Хронологія розвитку української мови, запропонована Ю. Шевельовим, хоч й уведена в науковий обіг майже 40 років тому, але залишається абсолютно валідною, загалом не викликає заперечень у сучасному науковому славістичному світі, лише у фаховому середовищі доповнюється конкретними мовними фактами. Для шкільного навчання є абсолютно виправданою, фіксує тривалій розвиток української мови, її усного і писемного варіантів.

Літературна українська мова, її становлення та розвиток, пов'язані з писемністю і є історією мови від першої писемної пам'ятки й до сьогодення.

Наголошуємо на принципових відмінностях у становленні та розвитку української літературної мови та російської літературної мови. Українська літературна мова постала та розвивалась на основі живомовних діалектів, тобто основа її є діалектною. Подібну історію формування має переважна більшість літературних мов на карті Європи. Російська ж літературна мова сформувалась на основі російської редакції церковнослов'янської мови. Приховування російськими лінгвістами цього факту історії літературної мови теж є виявом агресивної імперської ідеології, адже важко заперечувати існування мови, якщо навіть літературна форма цієї мови має живомовну основу.

Історію української літературної мови починають із періоду Київської Русі.

Разом із християнством Київська держава запозичила й церковну літературно-писемну традицію. Вона представлена в таких конфесійних творах, як «Остромирове Євангеліє» (XI ст.), «Слово о Законі і Благодаті» (XI ст.), житійно-повістевих текстах, наприклад, у Києво-Печерському патерику (XIII ст.). У процесі взаємодії з місцевою живомовною традицією у Київській Русі поступово сформувалася своя унікальна писемно-літературна традиція. Вона засвідчена у «Руській правді» (XI–XII ст.), «Галицько-Волинському літописі» (XIII ст.), «Слові о полку Ігоревім» (XII ст.) та інших ділових, літописних і художніх пам'ятках, створених нашими предками. З того часу літературна мова мала безперервний розвиток аж до наших днів.

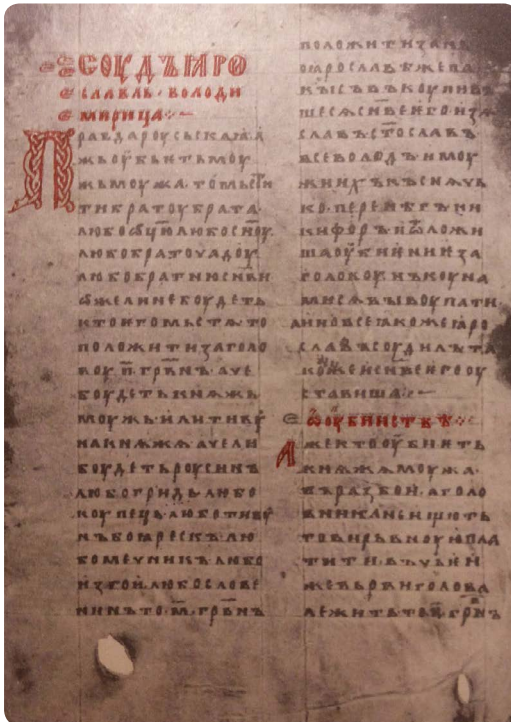

Остромирове Євангеліє

Слово о Законі і Благодаті

Руська правда

Киев-Печерський Патерик

Найдавнішою та найбільш оригінальною пам'яткою нашої писемності є київські глаголичні листки, датовані кінцем X – початком XI ст. Сім невеликих аркушів, що залишились від цього стародавнього рукопису, зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в Києві. Пам'ятка була написана глаголицею, однією з двох давніх систем слов'янського письма. Чимало лінгвістів та істориків (Іван Огієнко, Михайло Брайчевський, Олександр Мельничук та інші) вважають, що першовчителі Кирило та Мефодій створили саме цю абетку для перекладу грецьких богослужбових книжок слов'янською мовою, а їхні учні винайшли ту абетку, якою ми користуємося й нині, та назвали її на честь свого вчителя – кирилицею. Глаголиця не увійшла в активний вжиток через складність написання літер.

Найдавнішою пам'яткою писемності саме Київської Русі є «Ізборник Святослава», укладений 1073 та 1076 рр. для київського князя Святослава Ярославича. Поряд із творами церковно-релігійного характеру він містить публіцистичні твори давньоруських письменників, у яких роз'яснено норми поведінки людини за різних побутових обставин з огляду на вимоги світських феодалів та духівництва, йдеться про користь знань і читання книг тощо.

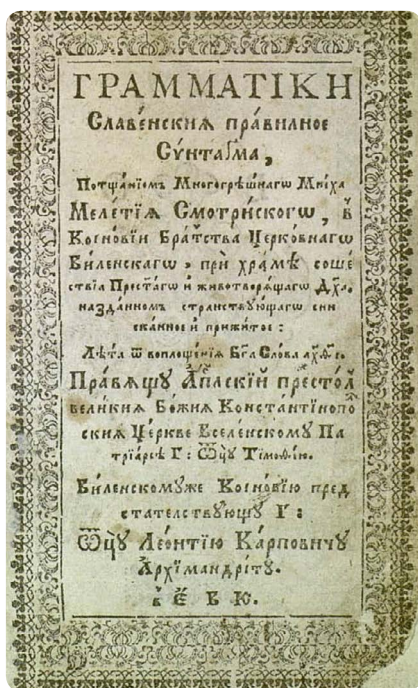
Ізборник Святослава

Чимало давніх книг так чи інакше були пов'язані з мовною освітою. Першим букварем, виданим в Україні, був «Буквар» («Азбука»), надрукований 1574 року у Львові першодрукарем Іваном Федоровим. Це був також і перший друкований підручник мови у східних слов'ян. Книжка складалася з абетки, зразків відмінювання слів і короткої читанки. До нас дійшов лише один примірник, який знайдено в Римі 1927 року. Зберігається пам'ятка в бібліотеці Гарвардського університету (США).

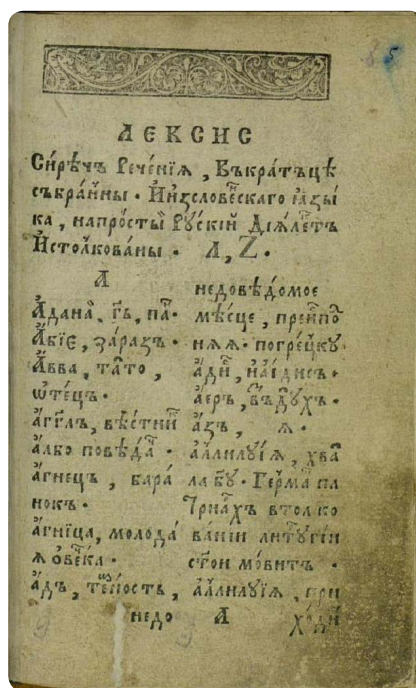
1619 року Мелетій Смотрицький, українець, викладач Київської братської школи, створив «Граматику словенську», за якою навчалися учні російських, українських і білоруських шкіл протягом майже 150 років.

Перший друкований словник української мови з'явився у Вільні 1596 року. Його автор Лаврентій Зизаній видав буквар «Наука до читання й розуміння слов'янського письма» і додав до книжки «Лексис», тобто словник, який містив 1061 слово. Слова церковного змісту в ньому пояснювалися простою українською мовою.

Граматика словенська

Лексис

«Буквар» («Азбука») Івана Федорова

У XVII ст. мандрівники дивувалися, що в Україні навіть жінки і сироти вміли читати. 1768 року в Чернігівській губернії одна школа припадала на 746 мешканців, а 1875 року після втручання Росії – на 6750 (Хижняк, 2009, с. 35).

Про престиж української мови в минулому свідчать такі факти:

- вона використовувалась як державна у Великому князівстві Литовському;
- була актовою мовою Молдавського князівства;
- нею розмовляли дипломати при дворі польських королів;
- бахчисарайські хани листувалися українською мовою з турецькими султанами (Ісаєвич, 2001).

Сучасним школярам, на нашу думку, варто ретельно пояснити й етноніми (етнічні назви), зокрема *Русь* та *Україна*, і те, як українці втратили своє споконвічне ім'я. Для національної самосвідомості українців як східнослов'янського європейського народу вирішальне значення має вживання етноніми *Русь* у суспільно-політичній практиці різних державних утворень, у науковій літературі та публіцистиці різних історичних періодів, адже навколо цього етнічного найменування точиться чимало спекуляцій. Варто наголосити, що в процесі історичного розвитку багато країн змінили свою назву: Галія стала Францією, Еллада – Грецією, Богемія – Чехією, Персія – Іраном, Кемет – Єгиптом тощо. Подібна ситуація склалася й з назвою держави українського народу.

Руссю споконвічно називали територію, співвідносну з територією України, а прикметник *руський* (не *російський*) вживався як самоназивання українців.

Етноніми *Русь*, *руський*, *русин* – давні й органічні для українців. Але через несприятливі політичні обставини та відсутність української державності після розпаду Київської Русі й занепаду Галицько-Волинського князівства термін *Русь* втратив політичну атрибуцію на українській території.

Час, причини, етапи та наслідки для українців втрати давньої назви краю *Русь* та поступове закріплення її у формі *Росія* за Московською державою мають і сьогодні трагічні наслідки для українців. У XIV–XV ст. через великодержавницькі амбіції московських царів, що претендували на політичну й культурну спадщину Київської Русі, та за допомогою церковних адміністрацій вживання етноніма було змінено.

Етнічне визначення *руський* у розумінні «український» зберігалось безперервно протягом тривалого часу: русинами називали себе українці у Великому Князівстві Литовському, у львівських міських книгах використовували термін «руська нація». Тогочасні джерела переконливо засвідчують, що населення України та Білорусі чітко відокремлювало себе від московитів. Козаки теж себе називали *русинами*, а свій край – *Руссю*. Західна Європа до XIX ст. називала Україну *Руссю* (Півторак, 2014б).

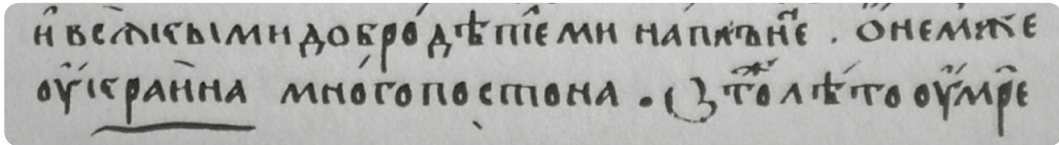
1721 року указом Петра I Московська держава дістала назву Російська імперія, що об'єднала, крім власне російського, також іноетнічні та іншомовні народи.

Похідний від іменника *Росія* прикметник *російський* став означати належність до імперії. Варто звернути увагу на атрибутивну форму цього етноніма. Самоназви усіх слов'янських народів є субстантивними і відповідають на питання іменника *хто?* (*українець*, *білорус*, *поляк*, *чех*, *словак*, *хорват* тощо). Росіяни ж, на відміну від самоназви часів Київської Русі – *русин* (*хто?*), коли йдеться про національну належність відповідають на питання *чий?* («*руський*»). В офіційному вжитку етнонім *руський* закріпився наприкінці XVIII ст., коли Катерина II остаточно наказала московському народові називатися «русскими», також наказала М. Карамзину укласти «Историю государства Российского» від Київської Русі та заборонила вживати назву «московитяне» (Півторак, 2014б).

Далі маніпулювання термінами *Русь*, *руський* і *Росія* спостерігається у сумнозвісній гіпотезі середини минулого століття російського академіка М. Погодіна, який перекопував усіх, що в стародавньому Києві та на всій Наддніпрянщині споконвічно жили росіяни, а українці на ці території прийшли з-під Карпат і заселили спустошені монголо-татарами землі наприкінці XV ст. Неспроможність цієї гіпотези одразу ж після її появи довів історик М. Максимович. Відтоді історики давньокиївської історії та писемності, базуючись на вивченні численних документів

і фактів, не раз доводили слушність аргументації М. Максимовича та автохтонність українського населення Середньої Наддніпрянщини, зокрема і Києва. Нині гіпотеза М. Погодіна сприймається як цілковита нісенітниця. Нинішня шкільна програма з історії України забезпечує мінімум знань для правильної орієнтації в етномовній ситуації в Київській Русі. Але кожен учень має чітко знати, що *Київська Русь – це не Росія, а руська мова – це не російська мова*.

Назва нашої країни *Україна* з'явилася в останній чверті XII ст. Уперше вжита в Іпатіївському списку «Повісті минулих літ» 1187 р. Відтоді закріпилася у вжитку як етнополітичне найменування. Згодом і мову стали називати українською або козацькою.

Потрібно привертати увагу учнів і до стану та статусу української мови на мовній карті світу. Українська мова належить до другого десятка найпоширеніших мов світу. Це одна з європейських мов, за традиційною генеалогічною класифікацією належить до слов'янської мовної групи, східнослов'янської підгрупи, до якої, окрім неї, належать російська та білоруська мови. За кількістю носіїв, за різними даними, посідає 22 місце у світовій сім'ї мов (Тищенко, 2012).

Сьогодні українська мова має стандартизовану оброблену та унормовану літературну форму, як і інші сучасні мови, має розмовну форму та соціальні й професійні діалекти. Характеризується чітким територіальним поділом. Відповідно, не може бути діалектом іншої якоїсь мови. Українська мова нині має такі територіальні наріччя: північний (поліський), південно-західний та південно-східний, за рахунок яких розвивається та збагачується літературна форма існування мови та зберігаються давні мовні особливості.

Не варто приховувати від школярів причини та наслідки ідеологічного терору, у тому числі й факти лінгвоциду української мови та утисків українців, який розпочався майже 300 років тому і супроводжував розбудову не лише російської імперії, а й радянської більшовицької імперії.

Чорна смуга в історії української мови, як зазначав ще історик О. Субтельний (Субтельний, 1991, с. 151) розпочалася 1709 року зі зруйнування Запорізької Січі та заборони Петром I друку книжок українською мовою. Нижче наведемо основні «скорботні дати» в історії української мови. Значно більший перелік відповідних подій, детальний аналіз згаданих владних резолюцій та наслідків від них уміщено у праці Г. Куземської «Нездоланна Україна: Хроніка нищення української Церкви, мови, культури, народу» (Куземська, 2014).

1729 року – указ Петра II, який зобов'язував переписати з української мови російською всі державні постанови й розпорядження.

1763 рік – наказ Катерини II про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії, одному з найвідоміших на той час європейських навчальних закладів.

1769 рік – видано розпорядження про вилучення в населення України українських букварів та українських текстів із церковних книг.

1775 рік – зруйновано Запорізьку Січ і закрито українські школи при полкових козацьких канцеляріях.

1783 рік – запровадження в Київській Академії та українських колегіях навчання російською мовою. Було видано наказ «О непременно и неукоснительном соблюдении как учителями, так и учащимися правил российского правописания».

1817 рік – закриття Києво-Могилянської академії, головного центру української культури (відкрилася знову лише 1991 року). Запроваджено викладання польською мовою в усіх початкових і вищих народних школах Галичини Австро-Угорської імперії.

8 лютого 1838 року – ухвалено рішення про відкриття комітету внутрішньої цензури в Києві.

1859 рік – заміна австро-угорською владою української абетки латиною в Східній Галичині та на Буковині.

12 червня 1862 року – закрито українські недільні школи, які безкоштовно організовували видатні діячі української культури.

30 липня (18 липня) 1863 року – указ російського міністра П. Валусєва про заборону навчання в освітніх закладах усіх рівнів, друкування книг духовного змісту, навчальних та для народного читання українською мовою; як виняток, дозволялося видавати тільки твори художньої літератури після попередньої ретельної цензури. У таємному циркулярі, зокрема, зазначалося, що «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши».

1869 рік – указ царської адміністрації про доплату чиновникам «в 10-ти Юго-Западних губерниях лицам русского происхождения, исключая, однако, местных уроженцев», за успіхи у зросійщенні України. Це заохочення було без змін продубльовано ще й 1886 року.

1888 рік – указ Олександра III про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення дітей українськими іменами.

1908 рік – вся культура і освітня діяльність в Україні визнана царським урядом Росії шкідливою, «могущей вызвать последствия, угрожающие спокойствию и безопасности Российской империи».

1914 рік – російський цар Микола II ліквідує українську пресу; тисячі свідомих українців депортовано до Сибіру.

1929–1930 роки – арешт і суд 45 діячів української науки, літератури, культури за належність до «Спілки визволення України».

1932–1933 роки – спланований більшовиками штучний голодомор, унаслідок якого загинуло від 8 до 12 млн. українців.

1934 – 1941 роки – знищення архітектурно-культурних пам'яток в Україні, арешт і страта 80% національної інтелігенції.

1934 рік – розстріл у Харкові 34 літераторів, обвинувачених «в організації підготовки терористических актов против работников советской власти».

1937 рік – масовий розстріл ув'язнених на Соловках українських діячів культури й мистецтва на честь 20-річчя Жовтневої революції.

1938 рік – сталінський уряд видає постанову про обов'язкове вивчення російської мови; посилення русифікації.

1944–1955 роки – каральні акції НКВС проти сил опору Західної України (убито – понад 150 тис., заарештовано – понад 100 тис., депортовано до Сибіру – понад 200 тис. людей).

1964 рік – умисний підпал Державної публічної бібліотеки АН УРСР.

1965 рік – перша велика хвиля арештів українських діячів (П. Заливаха, Б. та М. Горині, С. Караванський, В. Мороз та ін.).

1972 рік – друга велика хвиля політичних арештів (Є. Сверстюк, Іван та Надія Світличні, І. Дзюба, М. Осадчий, В. Стус, Ігор та Ірина Калинці, О. Романюк, патріарх Володимир та десятки інших).

1977 рік – арешт і суд членів Української Гельсінської групи та ін. (М. Руденко, О. Тихий, М. Матусевич, М. Маринович, Г. Снегірьов, Л. Лук'яненко та ін.).

1979 рік – чергова хвиля арештів українських діячів (О. Бердник, Ю. Бадзьо, Ю. Литвин, М. Горбаль). Убивство композитора В. Івасюка.

1983 рік – видано постанову про так зване посилене вивчення російської мови в школах і поділ класів в українських школах для вивчення російської мови на дві групи.

1989 рік – видано постанову, яка закріплювала в Україні російську мову як офіційну загальнодержавну.

Усі ці дати свідчать про свідому мовну політику, спрямовану на знищення української мови та українського народу.

У 90-х рр. ХХ ст. після проголошення незалежності українська мова стала єдиною державною мовою в Україні. Її впроваджено в адміністративно-управлінську сферу, систему освіти, суспільне життя.

Питання мови стоїть для українців доволі гостро останні 300 років, власне від моменту втрати державності та входження до складу російської імперії. Увесь цей час українцям доводиться відстоювати право на користування своєю мовою, право на її вивчення. Наріжним каменем була мова в 2014 році на Донбасі. Російські війська заходили «рятувати» російськомовних.

Однією з умов виведення російських військ з України, окрім позаблокового військового статусу, є запровадження російської мови як другої державної. Підставою є, нібито, кількість російськомовних в Україні. Але достатньо розвести такі поняття, як мова державна, що обслуговує усі державні інституції, та мова офіційна, яка дає змогу на законодавчому рівні функціонування іншій мові, зокрема російській, у громадянському суспільстві. Статус мови національної меншини російська мова в Україні мала завжди, на відміну від української в Росії. Російськомовні садочки, школи, медіа були в Україні завжди. Тож права російськомовних громадян Україна забезпечила сповна.

Українська мова і давня державна історія є чинниками об'єднання української нації. Є маркерами національної самоідентифікації. Від лютого 2022 року російське керівництво та російські війська поставили остаточну і переконливу крапку в мовному питанні України: 83% українців за те, аби в Україні була єдина державна мова – українська. (Соціологічна група «Рейтинг», 19.03.2022). Така думка домінує в усіх макрорегіонах, вікових та мовних групах. За останнє десятиліття спостерігається стала динаміка зростання кількості тих, хто вважає українську мову рідною: з 57% у 2012 році до 76% у 2022 році. помітні зміни у мовній самоідентифікації відбулися між 2012–2016 роками (Соціологічна група «Рейтинг», 19.03.2022). Отже, рівень мовної самоідентифікації українців стабільно зростає. Війна як виклик для всього суспільства тільки

прискорить цей процес. Українська мова як один із наріжних каменів державності сьогодні лише зміцнюється і лінії протистояння у цьому питанні зникають. Тому варто сформувати у молодого покоління ще й стабільні знання про історію рідної мови.

Висновки. Ми свідомі того, що факти з історії мови рідного народу непросто подати на уроці, перебіг якого підпорядкований певній програмі, вони можуть виявитися складними і для вчителів, і для учнів. Проте переконані, що вчитель знайде час, форми, методи і засоби, які допоможуть усвідомлювати складні наукові, суспільні, історичні факти і явища у доступній для розуміння учнем формі.

Також пропонуємо задля досягнення максимальних освітніх успіхів під час висвітлення важливих аспектів історії української мови для формування об'єктивних і доволі конкретних знань учнів увести в шкільну програму з української мови такі змістові компоненти:

1. Жива розмовна українська мова та літературна українська мова (формування знань про праслов'янські витоки живомовної української традиції та становлення писемної літературної мови з прийняттям Київською Руссю християнства, уявлення про давні форми існування мови: первісну – усну та пізнішу, похідну – писемну).

2. Періодизація розвитку літературної мови (формування знань про давність нашої писемної традиції, яка постала задовго до творчості Івана Котляревського та Тараса Шевченка).

3. Пам'ятки української писемності (розгляд писемної традиції на прикладі текстів різних жанрів та стилів).

4. Етніміми (етнічні назви) Русь та Україна (формування самоідентифікації та самосвідомості українців упродовж віків через аналіз державних найменувань; усвідомлення особливостей використання цих назв державами-сусідами).

5. Українська мова на мовній карті світу (формування престижу української мови у користувачів).

6. Про факти лінгвоциду української мови та утисків українців (формування історичної пам'яті засобами мовної історії).

7. Про статус державної мови в Україні (формування уявлення про правовий статус української мови як обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя держави).

Історико-лінгвістичний складник на уроках української мови необхідний. У цьому переко­нує наша історія і наше сьогодні. Він сприятиме розвитку в учнів лінгвістичної, історичної та політичної ерудиції, дасть змогу побачити життя рідної мови, давню історію, традиції, форми існування мови, уможливить формування української ідентичності, історичної пам'яті, виховуватиме в учнів переконливе уявлення, що українці – частина слов'янського європейського світу. Способами і засобами уведення такого складника можуть стати екскурсії (реальні та віртуальні) до музеїв, бібліотек та наукових інституцій, перегляд документальних та художніх фільмів, уроки-дискусії, лекторії, робота з текстом окремої пам'ятки української мови. Форми та способи уведення такої інформації в навчальний процес потребують подальшого обговорення, дослідження та обґрунтування.

Використані джерела

- Видайчук, Т.Л. (2015). Значення історико-лінгвістичних дисциплін у системі підготовки вчителя-філолога. Педагогічний процес: теорія і практика. зб. наук. праць. Вип. 1–2, 67–71.
- Видайчук, Т.Л. (2017). Формування історичної пам'яті в учнів старших класів засобами підручників української мови. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць*. Київ. Педагогічна думка, 19. 47–57.
- Видайчук, Т.Л. (2021). Історія української мови у вимірах освітнього процесу початку ХХ століття. Мова: класичне – модерне – постмодерне. 7, 50–67. <https://doi.org/10.18523/icmp2522-9281.2021.7.50-67>.
- Довбня, Л.Е. (2013). Історія української мовознавчої думки в педагогічній системі підготовки вчителя-філолога. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*, 28, 89–94.

- Ермоленко, С.Я. (2007). Мова і українознавчий світогляд. Київ. НДІУ.
- Ермоленко, С.Я., Мацько, Л.І. (1994). Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови. *Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах*. 7, 28–33.
- Ісаєвич, Я.Д. (2001). Мовний код культури. <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm>
- Казакевич, О. (2018). Українська мова, нація та ідентичність у міжімперському просторі (друга половина XIX – початок XX століття). Київ; Вінниця: Нілан-ЛТД.
- Куземська, Г. (2014). Нездолання Україна: Хроніка нищення української Церкви, мови, культури, народу. Київ. Фенікс. <https://parafia.org.ua/biblioteka/istoriya-mova/nezdolanna-ukrajina>
- Масенко, Л.Т. (ред.). (2005). Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали. Київ. Києво-Могилянська академія.
- Пентилюк, М.І., Нікітіна, А.В., Горошкіна, О.М. (2004). Концепція когнітивної методики навчання української мови. *Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах*. 8, 5–10.
- Півторак, Г. П. (2014b). Що таке «Русь», «Росія», «Малоросія» і як ми втратили своє споконвічне ім'я. *Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи*. Київ. ПАТ «Віпол». 99–118.
- Півторак, Г.П. (2014 а). Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи. Київ. ПАТ «Віпол».
- Потапенко, О.І. (2017). Лінгвоконцептологія: монографія. Київ. Кафедра.
- Селезньов, В. (2016). Мовні війни. Міф про зіпсованість української мови. Харків: Віват.
- Семенов, О., Базиль Л. (2008). Мовно-літературна освіта в Україні: погляд крізь роки. Київ. Фенікс.
- Соціологічна група «Рейтинг», (2022). Шосте загальнонаціональне опитування: Мовне питання в Україні (19 березня 2022 року) https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html).
- Субтельний, О. (1991). Україна: історія. Переклад з англійської Ю. Шевчука. Вступна стаття В. Кульчицького.– Київ. Либідь.
- Тищенко, К. (2012). Всеслов'янські складники української мови. https://web.archive.org/web/20121202133102/http://img.tyzhden.ua/Content/PhotoAlbum/2012/10_12/04/tyshenko/tyshenko.pdf
- Хижняк, З. (2009). Культурно-світне життя України XVI–XVIII століть. Народне мистецтво. 3–4, 32–40.
- Шевельов, Ю. (1996). Чому общерусский язык, а не виборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Ермоленко, С., Мойсієнко А. (ред.). Історія української мови: Хрестоматія*. Київ. Либідь. С. 191–205.
- Шевельов, Ю. (2002). Історична фонологія української мови. Харків. АКТА.

References

- Vydaichuk, T.L. (2015). Znachennia istoryko-linhvistychnykh dystsyplin u systemi pidhotovky vchytelia-filoloha. *Pedahohichni protses: teoriia i praktyka*. zb. nauk. prats. Vyp. 1–2, 67–71. (in Ukrainian).
- Vydaichuk, T.L. (2017). Formuvannia istorychnoi pamiaty v uchniv starshykh klasiv zasobamy pidruchnykiv ukrainskoi movy. *Problemy suchasnoho pidruchnyka*: zb. nauk. prats. Kyiv. Pedahohichna dumka, 19. 47–57. (in Ukrainian).
- Vydaichuk, T.L. (2021). Istorii ukrainskoi movy u vymirakh osvithnoho protsesu pochatku KhKh stolittia. *Mova: klasychne – moderne – postmoderne*. 7, 50–67. <https://doi.org/10.18523/lcmp2522-9281.2021.7.50-67>. (in Ukrainian).
- Dovbnia, L.E. (2013). Istorii ukrainskoi movoznavchoi dumky v pedahohichnii systemi pidhotovky vchytelia-filoloha. *Humanitarnyi visnyk DVNZ «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichniy universytet imeni Hryhoriia Skovorody»*. 28, 89–94. (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2007). Mova i ukrainoznavchyi svitohliad. Kyiv. NDIU. (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia., Matsko, L.I. (1994). Navchalno-vykhovna kontseptsiiia vyvchennia ukrainskoi (derzhavnoi) movy. *Dyvoslovo: Ukrainska mova y literatura v navchalnykh zakladakh*. 7, 28–33. (in Ukrainian).
- Isaievych, Ya.D (2001). Movnyi kod kultury. <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm> (in Ukrainian).
- Kazakevych, O. (2018). Ukrainska mova, natsiia ta identychnist u mizhimperskomu prostori (druha polovyna KhKh – pochatok KhKh stolittia). Kyiv; Vinnytsia: Nilan-LTD. (in Ukrainian).

- Kuzemska, H. (2014). *Nezdolanna Ukraina: Khronika nyschennia ukrainskoi Tserkvy, movy, kultury, narodu*. Kyiv. Feniks. <https://parafia.org.ua/biblioteka/istoriya-mova/nezdolanna-ukrajina> (in Ukrainian).
- Masenko, L.T. (red.). (2005). *Ukrainska mova u KhKh storichchi: istoriia linhvotsydu. Dokumenty i materialy*. Kyiv. Kyievo-Mohylianska akademiia. (in Ukrainian).
- Pentyliuk, M.I., Nikitina, A.V., Horoshkina, O.M. (2004). *Kontsepsiia kohnityvnoi metodyky navchannia ukrainskoi movy. Dyvoslovo: Ukrainska mova y literatura v navchalnykh zakladakh*. 8, 5–10. (in Ukrainian).
- Pivtorak, H. P. (2014b). *Shcho take «Rus», «Rosii», «Malorosii» i yak my vtratyly svoie spokonvichne imia. Pivtorak H. P. Ukraintsi: zvidky my i nasha mova: doslidzhennia, fakty, dokumenty*. Kyiv. PAT «Vipol». 99–118. (in Ukrainian).
- Pivtorak, H.P. (2014 a). *Ukraintsi: zvidky my i nasha mova: doslidzhennia, fakty, dokumenty*. Kyiv. PAT «Vipol». (in Ukrainian).
- Potapenko, O.I. (2017). *Linhvokontseptolohiia: monohrafiia*. Kyiv. Kafedra. (in Ukrainian).
- Seleznov, V. (2016). *Movni viiny. Mif pro zipsovanist ukrainskoi movy*. Kharkiv: Vivat. (in Ukrainian).
- Semenoh, O., Bazyl L. (2008). *Movno-literaturna osvita v Ukraini: pohliad kriz roky*. Kyiv. Feniks. (in Ukrainian).
- Sotsiolohichna hrupa «Reitynh», (2022). *Shoste zahalnonatsionalne opytuvannia: Movne pytannia v Ukraini (19 bereznia 2022 roku)* https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html. (in Ukrainian).
- Subtelnyi, O. (1991). *Ukraina: istoriia. Pereklad z anhliiskoi Yu. Shevchuka. Vstupna stattia V. Kulchytskoho.*–Kyiv. Lybid. (in Ukrainian).
- Tyshchenko, K. (2012). *Vseslovianski skladnyky ukrainskoi movy*. https://web.archive.org/web/20121202133102/http://img.tyzhden.ua/Content/PhotoAlbum/2012/10_12/04/tyshchenko/tyshchenko.pdf (in Ukrainian).
- Khyzhniak, Z. (2009). *Kulturno-svitnie zhyttia Ukrainy XVI–XVIII ctolit. Narodne mystetstvo*. 3–4, 32–40. (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (1996). *Chomu obshcheruskyi yazyk, a ne vibchoruska mova? Z problem skhidnoslovianskoi hlothonii*. Yermolenko, S., Moisiienko A. (red.). *Istoriia ukrainskoi movy: Khrestomatiia*. Kyiv. Lybid. S. 191–205. (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (2002). *Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy*. Kharkiv. AKTA. (in Ukrainian).

Tetiana Vydaichuk, *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language, Borys Hrinchenko University of Kyiv.*

Research interests: *history of the Ukrainian language, problems of ethnoglotogenesis*

HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AS A MEANS OF FORMING NATIONAL IDENTITY AND HISTORICAL MEMORY

The article is devoted to the analysis of the facts of the history of the Ukrainian language that will contribute to the formation of national identity and historical memory of students during the study of the Ukrainian language, namely: formation of knowledge about the origins of living spoken Ukrainian, Ukrainian language and writing, about entonyms about Ukrainians as a means of political and national identification, about the Ukrainian language on the language map of the world, about the facts of linguicide of the Ukrainian language, about the legal status of the state language in Ukraine.

The study identifies the reasons for the need to introduce a historical and linguistic component in the school curriculum for the study of the Ukrainian language.

The main idea of the article is the idea that the history of any language is always an ethno-political issue, because language is the main ethnic feature; language unites a nation, distinguishes it from other nations, even closely related ones; the common language, culture, national worldview, self-consciousness are formed gradually and together with the language are the essential features of the nation. But the lack of deep professional knowledge, lack of research experience, inability to operate with historical facts and sources, neglect of generally accepted historical and linguistic

dogmas lead to manipulation, to the emergence of «fabulous and mythical» ideas about the history of the people and their language. Drawing students' attention to the important aspects of the origin and development of the Ukrainian language, the history of its functioning (not always free) is a guarantee of a conscious and critical attitude to national history, promoting national identity and patriotism.

Article of interdisciplinary linguodidactic, historical-linguistic and sociolinguistic orientation; its task is to help the teacher of the Ukrainian language in explaining the facts of the historical past of the Ukrainian language.

Keywords: Ukrainian language, history of Ukrainian language, language didactics, national identity, historical memory, study of Ukrainian language at school.